

Hollan, David

O občanské společnosti a přirozených druzích

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. B, Řada filozofická.
1996, vol. 45, iss. B43, pp. [45]-50

ISBN 80-210-1442-3

ISSN 0231-7664

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/107275>

Access Date: 06. 03. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

DAVID HOLLAN

O OBČANSKÉ SPOLEČNOSTI A PŘIROZENÝCH DRUZÍCH

Téma občanské společnosti se našeho veřejného života zmocňuje nebývalou měrou. Volají po ní politikové, novináři i publicisté, debatují o ní vědci různých oborů, pořádají se konference. Tento zájem není přitom nijak lokální, nezdá se, že by šlo o příznak středoevropského zpoždění za zbytkem západního světa: se stejným entusiasmem a starostí o věci veřejné probírá se téma občanské společnosti například ve Spojených státech.

Je možno k tomuto navýsost politickému tématu podotknout něco z hledisek filozofických? Snad ano: nemůže zajisté neprospět, ujasníme-li si u věci, na niž zřejmě tolik záleží budoucí obecné blaho naší společnosti, jaký je její pojem, jak je definována, a v čem konkrétně tkví její prospěšnost. Může být, že odpovědi na uvedené otázky jsou příliš samozřejmé, aby stálo za to se jimi zabývat. Na druhé straně se v politických diskusích vždy otázka občanské společnosti pouze **exemplifikuje** — regionalizací státní samosprávy, neziskovými organizacemi, zkrátka tím či oním konkrétním společenským jevem či zákonným opatřením. Zdá se někdy, jako by právě tento zákon byl oním, jenž nám otevře brány k vytoužené občanské společnosti, avšak po jeho přijetí se žádná převratná změna kupodivu nedostaví, pouze v politických diskusích se občanská společnost začne exemplifikovat něčím jiným.

Kupodivu se s velmi podobným jevem lze setkat nejen v našich politických diskusích všedního dne, ale i tam, kde je občanská společnost probírána teoreticky a kde souvislost s konkrétní politickou situací některé země nemůže být příčinou zplošťování problematiky. Na semináři *Civil Society and Social Reconstruction*, jenž se konal koncem loňského roku ve Washingtonu, jsem pozoroval totéž: problematika občanské společnosti se jakoby rozpadala do mnohosti jednotlivých témat, přičemž každé z nich bylo probíráno samo o sobě a zastřešení obecným pojmem občanské společnosti se zdálo chybět. Proto se mi otázka po **pojmu** občanské společnosti jeví jako naléhavá. Existuje nějaká obecně přijatá definice? Rozumí všichni, kdo hovoří o občanské společnosti, pod tímto

pojmem totéž? A pokud ano, jakou funkci, jakou teoretickou roli hraje při snaze o pojmové uchopení společenských jevů?

Definice pojmu občanské společnosti je až překvapivě jednotná. Jak v publicistickém, tak ve vědeckém prostředí je, pokud je mi známo, občanská společnost definována jako to, co ve společnosti není řízeno a spravováno státem, nespadá pod ekonomiku a přitom není čistě jen aktivitou jednotlivce, nenáleží do kategorie individuálního soukromého jednání. Jinak řečeno, občanská společnost je to, co zbude z celku společenských jevů, odmyslíme-li instituce ekonomiky a státu.

Z hlediska definice se zdá být vše v pořádku: jsou-li dostatečně jasné termíny „společnost“, „ekonomika“ a „stát“, potažmo rozdíl mezi aktivitami čistě individuálními a nějak „společenskými“, pak se zdá, že pojem občanské společnosti vzniká prostým množinovým odečtením.

Nepochybuji o tom, že splnění kterékoli z uvedených čtyř podmínek by se dalo, jako ostatně cokoli, zpochybnit. Do toho se pouštět nehodlám. Kladu si však otázku, zda pojem občanské společnosti netrpí nějakou újmou dodatečnou, takovou, kterou netrpí žádný z pojmů užitých v definici.

Pojmový nástroj k osvětlení této otázky lze nalézt, jak se domnívám, v pojmu, užívaném občas v analytické filozofii, totiž v pojmu **přirozeného druhu** (natural kind).

Naše poznání, naše teoretické uchopení světa (včetně společenských jevů) je, jak známo, poznamenáno tím, jaký pojmový rastr, jaký teoretický rámec použijeme. Toto dnes triviální tvrzení ovšem nebylo vždy samozřejmé; vzpomeňme předpokladu jednoty myšlení a bytí, dominujícího v té či oné formě antické i středověké filosofii. Pochybnosti vyvstávající v britském empirismu řešil Kant opět apriorní — tedy „přirozenou“ — strukturací našeho pojmového aparátu.

Byla to teprve moderní logika a teorie množin (s důležitým předchůdcem v osobě Bolzanově), jež přivedla pozornost ke skutečnosti, že **možných** pojmových rastrů je mnohem více než je těch aktuálně užívaných (a dokonce než těch, jež jsme s to si představit): máme-li universum o n předmětech, existuje $\exp_2 \exp_2 n$ (dvě na dvě na n) množinových systémů, sestávajících z jeho podmnožin. Jenom nemnohé z těchto systémů však odpovídají systémům predikátů, jež bychom byli ochotni označit za „rozumné“ či použitelné pro popis dotyčné oblasti; jinak řečeno, jenom nemnohé z nich jsou přirozenými druhy.

Jak ukazuje Quine ve své stati *Natural Kinds*, je pojem (přirozeného) druhu úzce spjat s některými známými problémy induktivního poznání; tyto problémy lze řešit, omezíme-li naše úvahy pouze na přirozené druhy (namísto uvažování všech myslitelných množin). Cena, kterou je nutno zaplatit, je samozřejmě ta, že namísto logicky průhledného pojmu množiny operujeme s těžko uchopitelným pojmem přirozeného druhu. Zdá se, že pojmový rastr druhů je jakýmsi způsobem vrozený: je např. přirozené třídít objekty podle toho, jakou mají barvu.

Na druhé straně to, zda nějaká množina je či není přirozeným druhem, závisí na použité „teorii“ (v nejširším slova smyslu včetně „teorií“ vzniklých neuvě-

doměle během přirozeného výběru). V průběhu stále uvědomělejšího teoretického pojmání světa se samozřejmě množiny, jež byly dříve zcela mimo obor rozumné uvažovatelnosti, mohou stát přirozeným druhem: jako příklady mohou sloužit známé posuny např. v zařazení velryb mezi savce (jakmile se začneme zajímat o fyziologii namísto prosté vnější podobnosti) nebo v zařazení vačic, jinak podobných spíše hlodavcům, mezi vačnatce.

Posledním kritériem pro přijetí nebo nepřijetí nějaké teorie, nějakého „pohledu na svět“, je nakonec kritérium pragmatické. To může mít zprvu podobu darwinovského přirozeného výběru — komunity, užívající pojmových rámců, jež znesnadňují uspokojování základních životních potřeb, pravděpodobně hynou; na úrovni explicitního poznání pak jde o třídění teorií podle jejich prediktivní síly, jednoduchosti, plodnosti apod. Toto kritérium pro teorie samozřejmě indukuje i kritérium pro přirozené druhy: množina je druhem teprve tehdy, má-li úlohu v používané teorii.

Znamená to tedy, že pojem přirozeného druhu lze beze zbytku odvodit z pojmu teorie? Zdá se, že odpověď může znít ano, avšak s jednou důležitou výhradou: pojem teorie je nutno chápat velmi široce tak, aby zahrnoval i „implicitní“ teorie, používané v každodenních kognitivních aktivitách, tj. i poznávání na tzv. předteoretické úrovni. Je možno jít ještě dále: máme-li k dispozici explicitní formální teoretický rámec, pojem přirozeného druhu pozbuje zřejmě své důležitosti. Pro ilustraci: jestliže se například pokusy o definici dalších číselných oborů v analogii ke komplexním číslům a kvaternionům ukázaly jako teoreticky neplodné, nebudeme asi mluvit o tom, že se nejedná o přirozené druhy v rámci algebry, i když by to tato situace umožňovala. Pokud ale podobně selže pokus definovat pro poznávací účely pojem, jemuž příslušná „teorie“ by byla na implicitní, „předteoretické“ úrovni, pak, právě proto, že teorie je v tomto případě neformulovaná, budeme mluvit spíše o selhání „nepřirozeného“ pojmu než o neplodnosti či neexistenci teorie.

Je důležité si uvědomit, že rozdíl mezi „předteoretickou“ a „teoretickou“ úrovní poznání není nijak ostrý, není to diskrétní dvouhodnotová klasifikace; spíše jde o kontinuum, kde na jednom — „předteoretickém“ — pólu jsou „přirozené“ poznávací aktivity, vzniklé neuvědoměle během evoluce, na druhém pólu pak jsou formální matematizované teorie např. moderní fyziky. Většina kognitivních prostředků se nachází někde mezi těmito póly. To platí i pro převážnou část poznávacích aktivit, etablovaných jako vědy. Předpokládáme-li jejich rekonstruovatelnost nějakým hypotetickým formálním aparátem, pak musíme připustit, že transformační pravidla tohoto aparátu jsou aktuálně dána spíše v intuíci expertů daného oboru než v explicitní podobě. (Část těchto pravidel samozřejmě explicitní je, ale ne všechna: úloha zkušenosti experta je nezastupitelná.)

Obrátme nyní pozornost k otázce, jak o daném termínu prokázat, zda je či není v rámci disponibilních teorií přirozeným druhem. Kvůli stručnosti budu v případě množiny, jež není přirozeným druhem, poněkud nepřesně mluvit o „nepřirozeném druhu“. Takový případ zřejmě nastane, budu-li mít dobře defi-

novaný, smysluplný termín, který však v daném teoretickém rámci nenalezne dostatečného uplatnění. V rámci explicitní teorie budou kriteria dostatečného uplatnění kontrolovatelně odvoditelná z teorie, půjde o to, zda daná teorie dokáže s daným pojmem manipulovat. V případě implicitní teorie bude situace složitější.

Je možné, že nepřirozenost druhu je natolik zřejmá, že není třeba ji dále osvědčovat. Tak je tomu u „školských“ příkladů; např. Goodman v polemice s Carnapovou definicí druhu na základě relace podobnosti definuje množinu všech věcí, jež jsou kulaté a červené nebo červené a dřevěné nebo kulaté a dřevěné. Ačkoli tato množina odpovídá Carnapově definici, je zřejmě příliš kuriózní na to, aby mohla být přirozeným druhem, aby se o ní vcelku dalo něco říci, něco usoudit.

Podobně např. Jerry Fodor v *The Language of Thought* užívá pro vysvětlení pojmu přirozeného druhu příklad množiny, jež přirozeným druhem není: budiž M množina těch událostí, jež „spočívají v přemístění nějaké věci do vzdálenosti menší než 3 míle od Eiffelovy věže“. M je pak dobře definovaný pojem, odpovídá mu jasně vymezená množina událostí, ale zřejmě se nejedná o přirozený druh. (Fodor pak používá pojmu přirozeného druhu k odmítnutí silného fyzikalismu a materialismu: redukce společenských věd na fyziku je neperspektivní proto, že jejich termíny netvoří přirozené druhy v rámci fyziky, redukce mentalistického jazyka na neurofiziologii není možná z obdobných důvodů.)

Kromě podobných exemplárních případů nepřirozenosti mohou být samozřejmě některé termíny na první pohled slibné, přitom však ve vztahu k používané teorii nepřirozené. Není-li přitom k dispozici explicitní formální aparát teorie, není možno použít přesných metod, jež by ukázaly teoretickou neplodnost daného termínu. Tu je pak možno osvědčit pouze v dlouhodobé poznávací praxi dané (vědecké) komunity. Situace může být dále komplikována tím, že „provoz“ neformální teorie se odehrává v přirozeném jazyce, jenž je polyfunkční a jehož výrazy mohou nést jiné než pouze kognitivní významy. Pokud se přihodí, že nějaký termín získá silné hodnotové zabarvení, může se stát, že ochota zkoumat jeho skutečnou teoretickou plodnost bude malá. Zkusme to ilustrovat na Fodorově příkladu s Eiffelovou věží. Představme si, že výše definovaný termín M by pro nás měl nějakou neodolatelnou přitažlivost, že by se nám neodbytně asocioval s něčím vysoce žádoucím a hodnotným. že by jeho užívání budilo dojem moudrosti a hlubokosti. Možná bychom pak pořádali o M i konference; na těch by se mohlo hovořit o dodávkách pečiva i přiletu ptactva do okolí Eiffelovy věže, případně o mnoha dalších tématech, ale chybělo by jedno: použití samotného termínu M pro něco jiného než arbitrární vymezení tematiky.

Mírím samozřejmě k tomu, že podobné rysy vykazují i diskuse o občanské společnosti. Není právě teoretická neplodnost, „nepřirozenost“ tohoto pojmu důvodem k tomu, že všechny diskuse o něm tendují k exemplifikaci, k omezení se na tu či onu podmnožinu, která už druhem je? Kdokoli chce mluvit o občanské společnosti, přistihne se po chvíli, jak říká „například“ a hovoří o spolicích,

o rodině, o politických stranách, o profesních komorách, o svépomocných sdruženích, o církvích nebo o něčem jiném, spadajícím pod vymezení občanské společnosti.

Motivaci k rozšířenému užívání pojmu občanské společnosti je tedy zřejmě třeba hledat jinde než v jeho teoretické užitečnosti. Zde bych chtěl upozornit na jistý zajímavý jev: naši proponenti občanské společnosti svým způsobem vyjadřování často budí dojem, že se nacházejí ve sporu s nějakým protivným táborem, který občanskou společnost potlačuje nebo potlačit chce, nebo alespoň nechce umožnit či podpořit její rozvoj. Vzhledem k „nepřirozenosti“ pojmu občanské společnosti však zejména platí, že nemáme k dispozici pojmové nástroje pro vyhodnocení toho, co je to vzrůst či rozvoj občanské společnosti. Při mimořádné rozrůzněnosti jevů spadajících pod tento pojem nemáme ani přibližné, intuitivní, tím méně pak exaktní metody, jak bychom jednotlivým součástem občanské společnosti přirozeně přiřadili nějaké váhy, které by umožnily určit, zda nějaký společenský proces znamená vzestup či nikoli: jestliže v nějaké zemi poklesne zájem o angažovanost v politických stranách a současně dojde k rozvoji kroužků písní a tanců, došlo k rozvoji nebo úpadku občanské společnosti?

I když pomíneme tuto pojmovou potíž, myslím, že by se těžko hledal někdo, kdo by spontánní strukturaci společnosti (tj. občanskou společnost) považoval za nežádoucí jev. Situace je možná podobná jako v případě některých ekologických aktivistů, již upřímně věří v existenci tábora lidí, toužících po horším životním prostředí, zatímco ve skutečnosti se střetávají pouze s lidmi, kteří mají jiné představy o prostředcích, jichž je třeba užít k dosažení téhož cíle, totiž kvalitního životního prostředí. (Je ovšem možné, že se tragicky mylí, ale to je přece jenom jiná věc.) Podobně ti, vůči nimž se vymezují proponenti občanské společnosti, nejsou asi většinou proti spontánní strukturaci společnosti — ani krajně levicové proudy dnes zpravidla nenavrhují totální státní kontrolu veškerého jednání občanů; spíše jen necítí potřebu používat pojmu občanské společnosti. (To pomínám nezanedbatelnou skutečnost, že z definice pod pojem občanské společnosti spadá třeba i skinheadské hnutí.)

Proponenti občanské společnosti se však necítí být v opozici ani tak vůči levicovému totalitarismu, jako spíše vůči liberalismu. Je to právě k liberalismu inklinující politické myšlení, jež pravděpodobně shledá pojem občanské společnosti zbytečným: spontánní strukturace společnosti je z liberálního pohledu samozřejmým důsledkem svobodné aktivity jednotlivců, vyjádřením jejich zájmů a sklonů, a není důvodu oddělovat občanskou společnost od ostatních takových aktivit, zejména ekonomických. Proponenti občanské společnosti jsou zpravidla antiliberální alespoň v tom smyslu, že shledávají nepřijatelným nahlížet na různé součásti občanské společnosti jako na pouhé („ontologicky sekundární“) výsledky individuálních jednání, což může být motivováno na politické rovině příklonem k nějaké formě kolektivismu nebo korporativismu, na rovině teoretické pak příklonem ke komunitarianistickým (v širokém slova smyslu) východiskům. (Souvislost mezi oběma rovinami není možná nijak přímočará.)

Je samozřejmé, že na rovině volby metodologického východiska (a tím spíše i politického přesvědčení) hrají naše náklonnosti svou roli, leckdy možná vyšší, než bychom si o sobě rádi mysleli; potíž je v tom, že projeví-li se tyto sklony lpěním na mnohdy zavádějící terminologii, rozhodně to nepřispívá k projasnění našich politických diskusí či teoretických problémů. Mám-li pravdu ve své kritice pojmu občanské společnosti, bylo by asi lépe, kdybychom jej opustili a věnovali se diskusím o věcech konkrétnějších; nemám-li, rád bych viděl příklad nějakého jeho smysluplného využití.

Citovaná literatura:

- W. V. Quine, *Natural Kinds*. In: N. Rescher et al. (eds.), *Essays in honor of Carl G. Hempel*, Dordrecht: D. Reidel 1970.
 Jerry A. Fodor, *The Language of Thought*, New York: Crowell 1975.

ABSTRACT:

The article questions a widely used notion of civil society. The term seems to be well defined (as far as the standard definition is concerned), but at the same time something seems odd: discussions concerning civil society do not really (substantially) use this term; they invariably escape to exemplification, we speak about this or that instance of it instead of speaking about civil society as such. This phenomenon can be explained with help of the notion of natural kind; "civil society" probably is not natural kind, i.e. there is no theory which could make use of the term "civil society".

What reasons do we have for the widespread discussions concerning a concept which we have nothing to say about? It seems that the term "civil society" bears a strong emotional charge. Attractivity of the term seems to consist in certain anti-liberal twist, in preferring social over individual.

Whatever our political inclinations can be, it could be helpful to express them clearly and without using of redundant and misleading terminology.